

نکاتی درباره آثار قرآنی منسوب به ابن عباس

• محمد کاظم رحمتی

اشاره:

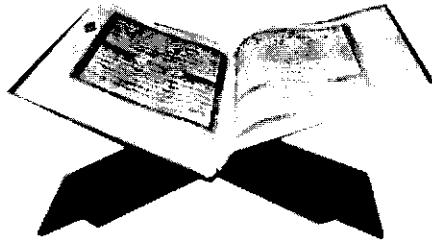
عبدالله بن عباس، صحابی مشهور، یکی از بحث‌انگیزترین شخصیت‌های قرن اول هجری است که درباره وثاقت آثار قرآنی و روایات تفسیری منسوب به او مناقشات جدی در میان محققان وجود دارد. در حالی که خاورشناسان از ماهیت اسطوره‌ای ابن عباس و آرای تفسیری منسوب به او سخن گفته‌اند، اغلب پژوهشگران مسلمان، از مسئله وثاقت آرای ابن عباس کمتر سخن گفته و بیشتر بر مقام والای ابن عباس در دانش تفسیر تاکید کرده‌اند.^۱ در میان آثاری که به ابن عباس نسبت داده شده، دو کتاب اللغات فی القرآن و غریب القرآن به عنوان کهن‌ترین متون این حوزه، مورد اشاره اغلب محققان بوده است.^۲ عدم چاپ انتقادی آثار منسوب به ابن عباس این حقیقت را پنهان کرده که این دو متن جداگانه در حقیقت یک‌متن با دو نام متفاوت است. شگفت‌تر آنکه، مؤلف این کتاب (غریب القرآن = اللغات فی القرآن) عالم اصفهانی، ابوطاهر احمد بن محمد سلفی (متوفی ۵۷۶ ق.)، است. بحث از این مطالب و برخی نکات درباره آرای تفسیری نقل شده از ابن عباس، موضوع این نوشته کوتاه است.

(متوفی ۶۹۴ ق.) و در حاشیه تفسیر الجلالین (قاهره، ۱۳۴۲ ق) نیز به چاپ رسیده، از نگاه منجد به دور مانده است.^۳ اختلاف میان متن چاپی منجد و آنچه که در حاشیه این دو کتاب آمده، تنها اختلاف در طریق روایت است. در حاشیه این دو کتاب، این اثر به ابوالقاسم بن سلام نسبت داده شده است. بروکلما در تاریخ الادب العربی، از کتابی - که هنوز به چاپ نرسیده - به نام شرح بعض العبارات الغریبه فی القرآن،^۴ نوشته ابوطاهر احمد بن محمد سلفی (۴۷۴-۵۷۶ ق / ۱۰۸۳-۱۱۸۰ م) عالم اصفهانی که بعدها در اسکندریه اقامت گزید و در همانجا درگذشت، یاد کرده است.^۵ مقایسه نسخه‌ای از این کتاب با متن چاپ شده در حاشیه التفسیر والجلالین و متن منجد، حاکی از یکی بودن این آثار است.

محمد خیربغای، دو نسخه دیگر از شرح بعض العبارات الغریبه فی القرآن را بررسی کرده است: نسخه کتابخانه چستریتی (ایرلند) به شماره ۴۲۶۳ در ۹ برگ با انتساب به محمد بن علی بن مظفر وزان به کتابت محمد بن عبدالرحمان صفدی در ۸۸۵ ق / ۱۴۷۱ م؛^۶ و نسخه کتابخانه دانشگاه

محققان علوم قرآنی، غالباً آثار عبدالله بن عباس را نمونه‌هایی از کهن‌ترین آثار علوم قرآنی در حوزه غریب القرآن دانسته‌اند. برای مثال مهدوی‌راد در سیر نگارش‌های علوم قرآنی (تهران، ۱۳۷۹ ش) درباره آثار قرآنی ابن عباس به نقل از تاریخ التراث العربی فؤاد سزگین از دو کتاب غریب القرآن و اللغات فی القرآن سخن گفته (ص ۱۵-۱۷) و به چاپ این متون (غریب القرآن، ص ۱۳؛ اللغات فی القرآن، ص ۱۵-۱۷) اشاره کرده است.^۷

داستان چاپ این دو کتاب و علت انتساب آنها به ابن عباس به اختصار چنین است: در ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م، دکتر صلاح‌الدین منجد کتابی با عنوان اللغات فی القرآن با این سلسله سند: «أخبر به اسماعیل ابن عمرو المقرئ عن عبدالله بن الحسن بن حسنون المقرئ یاسناده الی ابن عباس» منتشر کرد (این کتاب را دارالکتاب الجدید، بیروت ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م نیز تجدید چاپ کرده است). این نکته که این کتاب در ۱۳۱۰ ق در حاشیه التفسیر الکافل بحل المشکل من ألفاظ القرآن الکریم تألیف عبدالعزیز بن احمد دیرینی

پرنستون، مجموعه یهودا - گاریت، به شماره ۳۱۶۷ که آن نیز به محمد بن علی بن مظفر معروف به وزان حنفی نسبت داده شده است.^۸ شرح حالی از وزان در منابع نیامده و تنها سرگین از حیات وی در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم سخن گفته است. سرگین همچنین متذکر شده است که نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه اسعد افندی در ترکیه به شماره ۳/۹۱ (برگ‌های ۱۰۴-۱۱۳ ب) موجود است. البته سرگین از چاپ این نسخه توسط آقای Cerrahoglu^۱ در مجله دانشگاه الیهیات آنقره خبری نداشته است.^۹ سرگین از کتابی به نام غریب‌القرآن با انتساب به ابن عباس به تہذیب عطاء بن ابی رباح (متوفی ۱۱۴ ق/ ۷۳۲ م) یاد کرده و گفته که نسخه‌ای از آن در کتابخانه عطف افندی به شماره ۸/۲۸۱۵ (برگ‌های ۱۰۲ الف - ۱۰۷ الف) موجود است و در جایی دیگر از کتاب خود این متن را با انتساب به ابوجعفر مغری یاد کرده است.

در نسخه برلین کتاب شرح بعض العبارات، سلسله سند کتاب چنین آمده است: «(۱۲۵ ب) بسم الله الرحمن الرحيم و صلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه، أخبرنا الشيخ الفقيه الامام أبو طاهر أحمد بن محمد بن أحمد بن محمد السلفي الأصفهاني رضي الله عنه قراءة و أنا أسمع في منزله بئر الاسكندرية - حماه الله تعالى - مرتين إحداهما في شهر رمضان، و الأخرى في شهر شوال سنة أربع و سبعين و خمسمائة.

أخبرنا الشيخ أبو بكر يحيى بن إبراهيم بن شبل المالكي بالاسكندرية في صفر سنة اثنتي عشرة و خمسمائة حدثنا أبو العباس أحمد بن إبراهيم الخطأب، أخبرنا أبو محمد إسماعيل بن عمرو بن إسماعيل المقرئ بمصر حدثنا أبو أحمد عبدالله بن الحسين بن حسنون المقرئ أخبرنا أبو العباس أحمد بن عبيد حدثنا [الحسين بن محمد حدثنا أحمد بن محمد بن سعيد بن أبان القرشي حدثنا أبو جعفر محمد بن أيوب المقرئ عن عبد الملك بن جريج عن عطاء عن ابن عباس...».

تعلبی و تفاسیر روایت شده از ابن عباس

ابو اسحاق احمد بن محمد بن ابراهیم ثعلبی (متوفی ۴۲۷) در آغاز تفسیر مهم خود، الکشف والبیان، سلسله سند خود در روایت تفاسیر کهن تر تدوین شده توسط صحابه تا نسل قبل از خود را آورده است. وی در بخشی از این مقدمه به طرق روایت خود به تفسیر ابن عباس اشاره کرده است. متن این مقدمه در متن چاپی مغلوپ است و در اینجا آن را بر اساس تصحیح آیزیا گولدفلد همراه با چند اصلاح می آوریم:

«التفسيرات المنصوصات عن ابن عباس رضي الله عنه و هو البحر في الثقات والامام و قدوة في علم الكتاب و هو ترجمان القرآن و حبر هذه الامة

و ربانيهم، دعا له رسول الله صلعم فقال: اللهم علمه التاويل و فقهه في الدين، فأجاب الله تعالى فيه دعاؤه عليه السلام حتى صار علماً في العلم رضي الله عنه و أرضاه.

تفسیر الوالی. أخبرنا أبو محمد عبدالله بن الطيب و أبو محمد عبدالله بن حامد و أبو القاسم الحسن بن محمد رحمهم الله قالوا: حدثنا أبو الحسن أحمد بن محمد بن عبدوس الطرائفی حدثنا عثمان بن سعيد الدارمی حدثنا عبدالله بن صالح ان معاوية بن صالح حدثهم عن علي بن ابی طلحة الوالی عن ابن عباس.

تفسیر العوفی. أخبرنا الامام أبو القاسم الحسن بن محمد بن الحسن بن حبيب بقراءته على قال حدثنا عبدالله بن محمد الثقفي قال حدثنا أبو جعفر محمد بن نصر بن المازنی قال حدثنا محمد بن سعد بن محمد بن الحسن بن عطية بن سعد العوفی قال حدثني عمي الحسين بن الحسن بن عطية قال

القرآن الی قوله - ألم تر الی الذین نهوا عن النجوى - و منها الی آخر القرآن أخبرنا عبدالله بن حامد قال حدثنا ابو عبدالله محمد بن عاصم البلخی قال حدثنا القاسم بن عباد قال حدثنا صالح بن محمد الترمذی عن محمد بن مروان عن الكلبي عن ابي صالح عن ابن عباس و أخبرنا علی بن محمد بن سعید الخطیب کتابة قال حدثنا الامام ابو بکر محمد بن الحسن السرخسی ستة احدى و ثلاثین و ثلاثمائة قال حدثنا ابو بکر محمد بن علی المفسر المروزی قال حدثنا صالح بن محمد الترمذی و قد زاد فيه صالح اربعة آلاف حدیث»^۱

عالمان امامی و تفسیر ابن عباس

در میان تفاسیر کهن روایی امامیه، در تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم (زنده در ۳۰۷ ق) روایاتی تفسیری از ابن عباس با این سلسله سند آمده است: «حدثنا سعید بن محمد قال حدثنا بکر بن سهل عن عبدالغنی بن سعید عن موسی بن عبدالرحمن عن ابن جریج عن عطاء بن ابن عباس (ج ۲ ص ۲۴۵، ۲۹۲، ۲۹۴، ۴۰۶، ۴۰۸-۴۱۰، ۴۱۴، ۴۱۷، ۴۲۳، ۴۳۲، ۴۴۰، ۴۵۰). در اینجا دو پرسش مطرح است. نخست آنکه هویت افراد مذکور در این سلسله سند چیست؟ دوم آنکه کدام یک از این افراد، مؤلف متن تفسیرند؟ پاسخ به این دو سؤال همچنین در شناخت مؤلف تفسیر علی بن ابراهیم یا زمان حیات تدوینگر آن راهگشا خواهد بود. در کتاب التذویب فی اخبار قزوین، تألیف عبدالکریم بن محمد رافعی (متوفی ۶۲۳ ق)، اطلاعات جالب توجهی آمده که در شناخت سلسله سند مذکور یاری بخش ماست. رافعی (ج ۲، ص ۴۵۵-۴۵۶) از عالم همدانی به نام ابو عمرو سعید بن محمد همدانی سخن گفته که در قزوین از عبدالله بن محمد بن مسلم از حمید بن زنجویه نقل حدیث کرده است. همدانی همچنین از تفسیر بکر بن سهل دمیاطی روایت کرده است (وروی عن بکر بن سهل الدمیاطی تفسیره). این گفتار رافعی علاوه بر آنکه هویت دو فرد نخست سلسله سند منقول در تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم را مشخص می‌سازد، مؤلف متن را نیز معرفی می‌کند. رافعی در موارد دیگری نیز از روایت تفسیر دمیاطی سخن گفته و گاه مطلبی نیز از آن نقل کرده است (ج ۱، ص ۴۲۹-۴۳۰؛ ج ۲، ص ۵۲، ۱۰۴، ۲۸۶، ۴۵۵؛ ج ۳، ص ۱۸۵-۱۸۶، ۱۸۶، ۴۲۹). بر این اساس یکی از منابع تدوینگر تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی، تفسیر بکر بن سهل دمیاطی بوده است.^{۱۱}

پی‌نوشت‌ها:

۱ - مهم‌ترین نوشته‌های خاورشناسان درباره آرای تفسیری ابن عباس و تألیفات منسوب به او، مقالات زیر است:

حدثنی ابي عن جدی عطية عن ابن عباس [و] أخبرنا محمد بن نعيم یعنی الحاکم اجازه قال أخبرنا ابو بکر احمد بن کامل ببغداد قال حدثنا محمد بن سعد العوفی قال حدثنا عمی قال حدثنی ابي عن جدی عطية عن ابن عباس. تفسیر الدمیاطی باسناد. أخبرنا ابو حامد بن الولید بن احمد الصوفی بقرائی علیه فی داره سنة ثمانین و اربعمائه قال أخبرنا ابو القاسم سلیمان بن احمد بن ایوب الطبرانی بها قال حدثنا ابو محمد بکر بن سهل الدمیاطی قال حدثنا عبدالغنی بن سعید الثقفی عن ابي محمد موسی بن عبدالرحمن الصنعانی عن عبدالملک بن جریج عن عطاء بن ابي رباح عن ابن عباس و عن موسی بن عبدالرحمن عن مقاتل بن سلیمان عن الضحاک عن ابن عباس. تفسیر عکرمة. حدثنا ابو القاسم الحسن بن محمد بن الحسن النیسابوری لفظاً قال حدثنا احمد بن محمد بن ابراهیم الصریمی [كذا] المروزی قال حدثنا ابو العباس احمد بن الخضر الصیرافی قال حدثنا ابو داود سلیمان بن معبدالسیحی قال حدثنا علی بن الحسن بن واقد عن یزید النحوی عن عکرمة عن ابن عباس.

تفسیر الكلبي. طریق محمد بن فضیل. أخبرنا ابو القاسم الحسن بن محمد بن جعفر قال حدثنا ابو العباس محمد بن اسحاق بن ایوب حدثنا الحسن بن علی بن زیاد السری قال حدثنا عبید بن یعش عن محمد بن الفضل عن محمد بن السائب الكلبي عن ابي صالح باذان مولى ام هانی عن ابن عباس و حدثنا ابو القاسم الحلبي قال حدثنا ابو محمد عبدالله بن محمد بن یعقوب البوشنجی قال حدثنا ابو جعفر محمد بن معاذ الهروی قال حدثنا علی بن خشرم بن عیسی عن محمد بن الفضل عن الكلبي عن ابي صالح عن ابن عباس رضی الله عنهم. [تفسیر الكلبي] طریق یوسف بن بلال. أخبرنا ابو محمد شبیة بن محمد بن احمد الشیبی المقرئ بقرائه علیه قال أخبرنا ابو الحسن علی بن محمد بن فرود البوراق سنة إحدى و عشرين و ثلاثمائه قال حدثنا ابو نصر احمد بن محمد بن نصر اللباد و أخبرنا ابو محمد عبدالله بن حامد بن محمد قال أخبرنا ابو بکر عبدالله بن محمد بن الحسن بن محمد المعلم قال حدثنا احمد بن محمد بن نصر اللباد و حدثنا ابو القاسم الحسن بن محمد بن جعفر قال حدثنا ابو علی الحسن بن محمد بن هارون قال حدثنا احمد بن محمد بن نصر اللباد قال حدثنا یوسف بن بلال السعدی قال حدثنا محمد بن مروان السعدی [الصغیر] عن محمد بن السائب الكلبي عن ابي صالح عن ابن عباس. [تفسیر الكلبي] طریق حبان. حدثنا ابو القاسم الحسن بن محمد بن حبیب المفسر لفظاً قال حدثنا ابو سعید نافع بن محمد بن نافع بمرورود. قال: حدثنا محمد بن عمران [الزیندی] [كذا] حدثنا محمد بن المغيرة عن عمار بن عبدالمجید عن حبان بن علی العنزى عن الكلبي عن ابي صالح بن ابن عباس. تفسیر الصالحی. أخبرنا الشيخ ابو محمد عبدالله بن حامد بن محمد الاصبهانی بقرائی علیه قال حدثنا احمد بن محمد بن شاذان البلخی قال حدثنا حیمویه [كذا] بن محمد قال حدثنا صالح بن محمد الترمذی من اول

والمواعظ، تحقیق رمضان عبدالنواب (قاهره، ۱۴۰۶ / ۱۹۸۶ م).
 ۵ - تاریخ الادب العربی، متن آلمانی: ج ۱، ص ۴۵۰، چاپ دوم، ج ۱، ص ۳۶۵؛ و تکمله ج ۱، ص ۶۲۴؛ ترجمه عربی: ج ۶، ص ۲۴۸-۲۵۰. نسخه خطی این کتاب در برلین، به شماره ۶۹۸ است. محمدین عراق (متوفی ۹۳۳ ق) این کتاب را به طور کامل نقل کرده و از آن به جوهر العواص و تحفة أهل الاختصاص یاد کرده است.

۶ - برای شرح حال وی بنگرید به: مقدمه محمد خیرالبقاعی بر کتاب الوجیز فی ذکر المجاز والمجیز سلفی (دارالغرب الاسلامی، بیروت، ۱۴۱۱ / ۱۹۹۱، ص ۴۴-۴۵).

7 - A. J. Arberry, *The Chester Beatty Library: A Handlist of the Arabic manuscripts*, Dublin, 1962, Vol. 5, p. 82.

8 - Rudolf Mach, *Catalogue of Arabic manuscripts (Yahuda section) in the Carrett Collection, Princeton University Library*, Princeton 1977, p. 15.

۹ - مجلة كلية الالهيات بأقفره، العدد ۲۲، ۱۹۷۸، ص ۱۷-۱۰۴.
 ۱۰ - متن کامل این تفسیر را در ده جلد ابی محمدین عاشور (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲) به چاپ رسانده است. مقایسه اجمالی میان متنی که در اینجا ذکر شده با بخش متن چاپی، به خوبی نشان می دهد که تصحیح کتاب تنها بر اساس یک نسخه بوده و آن نیز به صورت دقیق نبوده و متن چاپ شده، مشحون از خطا و نادرستی است. لازم به ذکر است که مقدمه تفسیر الکشف والبیان با این مشخصات به چاپ رسیده است ولی نگارنده به آن دسترسی نداشته است:

1. Goldfeld, *Quranic Commentary in the Eastern Islamic Tradition of the First Four Centuries of the Hijra*, Acre, 1984

متن عربی حاضر را از مقاله زیر برگرفته ام:

1. Goldfeld, "The Tafsir of Abdallah b. Abbas", *DerIslam*, 58(1981), pp. 130-134.

۱۱ - نام بکر بن سهل دمیاطی در ج ۲، ص ۲۹۲ تفسیر قمی به بکر بن سهیل تصحیف شده است. مؤلف محترم مدخل «تفسیر علی بن ابراهیم قمی» درباره روایات نقل شده از ابن عباس در تفسیر قمی نوشته اند: «تفسیر گمنام عبدالغنی بن سعید ثقفی که به تفسیر ابن عباس منتهی می شود» (دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، ص ۷۰۲). با توضیحاتی که در متن داده شده، عبدالغنی بن موسی تنها یکی از مشایخ بکر بن سهل دمیاطی است. تفسیر دمیاطی را حاکم حسکانی نیز در شواهد التنزیل (ج ۲، ص ۴۰۵) استفاده کرده است. ابن شهر آشوب نیز در المناقب (ج ۱، ص ۱۱) از تفسیر دمیاطی به عنوان یکی از متون مورد استفادۀ خود سخن گفته است.

Claude Gilliot, "Portrait mythique d'Ibn Abbas", *Arabica*, 32(1985), pp. 127-184; Isaiah Goldfeld, "The Tafsir of Abdallah b. Abbas", *Der Islam*, 58(1981), pp. 125-135; Heribert Horst, "Zur Überlieferung in Koran-Kommentar-Tabaris", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 103(1953), pp. 290-307.

خلاصه ای از آرای هورست را در کتاب زیر می توان یافت:
 Herbert Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam*,

Richmond, 2000, pp. 66-69.

از آثار بسیار مهم به زبان عربی درباره ابن عباس به کتاب عبدالله بن محمد سلقینی، حبر الامة: عبدالله بن عباس و مدرسة في التفسير (بیروت، ۱۴۰۷ / ۱۹۸۶) باید اشاره کرد که تقریباً تمام بحث هایی را که در دیگر آثار قرآنی درباره ابن عباس آمده در برمی گیرد.

۲ - جالب توجه است که ابن ندیم در فهرست آثار غریب القرآن، اشاره ای به تألیفی از ابن عباس در این حوزه نکرده است. ر. ک: الفهرست، ص ۳۷.
 ۳ - درباره آثار دیگر قرآنی ابن عباس ر. ک: مدخل «تفسیر ابن عباس» در دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، ص ۶۷۳-۶۷۷، به قلم نگارنده.

۴ - این بخش نوشتار مبتنی بر نوشته زیر است: محمد خیرالبقاعی، مجلة مجمع اللغة العربية الأردنی، سال ۱۸، عدد ۴۶ (جمادی الاولى - شوال) ۱۴۱۴ هـ / ۱۹۹۴ م، ص ۱۳۳-۱۴۶. در آغاز متن چاپ شده در التیسیر، کتاب اللغات فی القرآن چنین معرفی شده است: «هذه رسالة جلیلة لبعض الافاضل، تتضمن ماورد فی القرآن من لغات القبائل و أظنها للامام أبي القاسم بن سلام، حسبما نقل عنه صاحب الاتقان». در حاشیه تفسیر جلالین نیز متن چنین معرفی شده است: «رسالة فيما ورد فی القرآن من لغات القبائل، لأبي القاسم بن سلام». دکتر رمضان عبدالنواب در مقدمه خود بر بخش اول کتاب الغریب المصنف، ص ۵۹ درباره علت این نسبت نادرست چنین نوشته است: «مراد از الاتقان، کتاب الاتقان فی علوم القرآن تألیف حافظ سیوطی است در چاپی از این کتاب که در ۱۲۷۹، با تصحیح شیخ نصر هورینی به چاپ رسیده است. در جلد اول در ذکر منابع سیوطی، هورینی عبارت زیر را «اللغات التي نزل بها القرآن لأبي القاسم محمد بن عبدالله» را به گمان نادرست بودن به قاسم بن سلام تصحیح کرده است. محمد ابوالفضل ابراهیم نیز که این کتاب را در ۱۹۷۶ منتشر کرده، در هامش (ج ۱، ص ۱۹) نوشته است: «فی الاصول لأبي القاسم محمد بن عبدالله و هو خطأ نبه عليه مصحح (يقصد طبعة الشيخ نصرالهوريني)». سرکیس نیز در معجم المطبوعات (ج ۱، ص ۱۲۱) از ابو عبید قاسم بن سلام به عنوان مؤلف احتمالی این کتاب یاد کرده است. بروکلیمان (ج ۲، ص ۱۵۹) از غریب القرآن به عنوان یکی از آثار مفقود ابو عبید یاد کرده است. بنگرید به مقدمه کتاب الخطب